

הסוגיא השלישית: 'מי שלא ראה' (נא ע"א-ע"ב)

משנה

מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו. במוצאי יום טוב הראשון של חג ירדו לעזרת נשים ומתקנין שם תיקון גדול. מנורות של זהב היו שם, וארבעה ספלים של זהב בראשיהם, וארבעה סולמות לכל אחד ואחד, וארבעה ילדים מפירחי כהונה, ובידיהם כדים של מאה ועשרים לוג שהן מטילין לכל ספל וספל. מבלאי מכנסי כהנים ומהמיניניהן, מהן היו מפקיעין, ובהן היו מדליקין. ולא היה חצר בירושלים שאינה מאירה מאור בית השואבה. חסידים ואנשי מעשה היו מרקדין בפניהם באבוקות של אור שבידיהן, ואומרים לפניהם דברי שירות ותושבחות, והלויים בכנורות ובנבלים ובמצלתים ובחצוצרות ובכלי שיר בלא מספר, על חמש עשרה מעלות היורדות מעזרת ישראל לעזרת נשים כנגד חמש עשרה מעלות שבתהלים, שעליהן ליום עומדין בכלי שיר ואומרים שירה. ועמדו שני כהנים בשער העליון שיורד מעזרת ישראל לעזרת נשים, ושני חצוצרות בידיהן. קרא הגבר, תקעו והריעו ותקעו. הגיעו למעלה עשירית, תקעו והריעו ותקעו. הגיעו לעזרה תקעו והריעו ותקעו. היו תוקעין והולכין עד שמגיעין לשער היוצא ממזרח. הגיעו לשער היוצא ממזרח, הפכו פניהן ממזרח למערב ואמרו: אבותינו שהיו במקום הזה אחוריהם אל ההיכל ופניהם קדמה, ומשתחווים קדמה לשמש, ואנו ליה עינינו. רבי יהודה אומר: היו שונין ואומרין אנו ליה וליה עינינו.

גמרא

- [1] א. ברייתא תנו רבנן: מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו. [2] מי שלא ראה ירושלים בתפארתה לא ראה כרך נחמד מעולם. [3] מי שלא ראה בית המקדש בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם.
- [4] מאי היא? – אמר אביי ואיתנימא רב חסדא: זה בנין הורדוס.
- [5] במאי בניה? – אמר רבא: באבני שישא ומרמרא. איכא דאמרי: באבני שישא כחלא ומרמרא. אפיק שפה ועייל שפה, כי היכי דלקבל סידא. סבר למשעיין בדהבא, אמרו ליה רבנן: שבקיה, דהכי שפיר טפי, דמיתחזי כאדותא דימא.
- [6] תניא, רבי יהודה אומר: מי שלא ראה דיופלוסטון של אלכסנדריא של מצרים לא ראה בכבודן של ישראל. אמרו: כמין בסילקי גדולה היתה, סטיו לפנים מסטיו, פעמים שהיו בה ששים רבוא על ששים רבוא כפלים כיוצאי מצרים, והיו בה שבעים ואחת קתדראות של זהב כנגד שבעים ואחד של סנהדרי גדולה, כל אחת ואחת אינה פחותה מעשרים ואחד רבוא ככרי זהב. ובימה של עץ באמצעיתה, וחזן הכנסת עומד עליה והסודרין בידו. וכיון שהגיע לענות אמן – הלה מניף בסודר, וכל העם עונין אמן. ולא היו יושבין מעורבין, אלא זהבין בפני עצמן, וכספין בפני עצמן, ונפחין בפני עצמן, וטרסיים בפני עצמן, וגרדיים בפני עצמן. וכשעני נכנס שם היה מכיר בעלי אומנתו ונפנה לשם, ומשם פרנסתו ופרנסת אנשי ביתו.
- א. ברייתא
ב. פירוש אמוראים לבבא האחרונה שבברייתא
ג. ברייתא נוספת

- [7] אמר אביי: וכולהו קטלינהו אלכסנדרוס מוקדן. ד. הערת אביי לברייתא
- [8] מאי טעמא איענשו? משום דעברי אהאי קרא: לא תוסיפון לשוב בדרך הזה עוד, ואינהו הדור אתו. ה. שני דיונים קצרים בהערת אביי
- [9] כי אתא, אשכחינהו דהוו קרו בסיפרא: ישא ה' עליך גוי מרחוק. אמר: מכדי ההוא גברא בעי למיתי ספינתא בעשרה יומי, דליה זיקא ואתי ספינתא בחמשא יומי, נפל עלייהו וקטלינהו.

מסורת התלמוד

[1] מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו. משנתנו, סוכה ה א. [2] מי שלא ראה בית המקדש בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם. השוו בבבלי בבא בתרא ד ע"א. [4-5] בבלי בבא בתרא ד ע"א. [6] תוספתא סוכה ד ו (מהד' ליברמן, עמ' 273), ירושלמי סוכה ה א, נה ע"א-ע"ב. ששים רבוא על ששים רבוא כפלים כיוצא מצרים. השוו בבלי גיטין נז ע"ב. [7-9] וכולהו קטלינהו... נפל עליהו וקטלינהו. השוו בבלי גיטין נז ע"ב; ירושלמי שם, נה ע"ב. [8] לא תוסיפון לשוב בדרך הזה עוד. דברים יז טו. [9] ישא ה' עליך גוי מרחוק. דברים כח מט.

רש"י

יורדין לעזרת נשים כהנים ולוים יורדין מעזרת ישראל שהיא גבוהה, לעזרת נשים שלמטה הימנה בשיפוע ההר. ומתקנין שם תיקון גדול מפרש בגמרא. וארבעה ספלים של זהב בראשיהן בראש כל מנורה ומנורה. ילדים בחורים, ובידיהם כדי שמן, ועולים כל אחד בסולמו. מבלאי מכנסי כהנים ומהמייניהן היו מפקיעין ממכנסי בגדי השרד שהיו משל צבור, ומאבנטיהם הישנים, מפקיעין קורעין לעשות פתילות. שלא היתה מאירה מאור בית השואבה לפי שהמנורות גבוהין חמשים אמה, והר הבית גבוה, והאורה זורחת בכל העיר, וכותל מזרחי שהוא לסוף עזרת נשים היה נמוך, כדאמרינן בסדר יומא (טז, א), והמנורות עולין למעלה הימנה. באבוקות של אור זורקין אותם כלפי מעלה, ומקבלין אותם, ויש שבקיאין לעשות כן בארבע אבוקות או בשמונה, וזרקו זו ומקבל זו, וזרקו זו ומקבל זו. דברי תושבחות מפרש בגמרא. חמש עשרה מעלות אורך המעלה ברוחב העזרה, ורוחב המעלה חצי אמה ורומה חצי אמה, כדאמרינן במסכת מדות (פרק ב משנה ג) ובסדר יומא (טז, א). שעליהן הלויים עומדין [בבלי] שיר – לשמחת בית השואבה, אבל דוכן לשיר הקרבן – אצל המזבח היה. תקעו והריעו זה סימן לילך למלאות המים לניסוך מן השילוח. הגיעו לעזרה לקרקע עזרת נשים. תקעו והריעו ותקעו ובראש השנה (לג, ב), יליף בכל תקיעות פשוטה לפניה ופשוטה לאחריה ותרועה באמצע. והיו תוקעין והולכין באלו שלש אחרונות מאריכין עד שמגיעין לשער היוצא מעזרת נשים להר הבית, לשיפולו למזרח, והשער ההוא מכוון כנגד שער שמעזרת ישראל לעזרת נשים, ויורדין ממערב למזרח, וכשהיו נכנסין למקדש היו הולכין ממזרח למערב, דרך עלייה. הפכו פניהם למערב, לצד העזרות וההיכל, לומר דבר זה. אבותינו בבית הראשון היו כופרין, ולא היו פניהם לבית אלא אחוריהם אל היכל ה' וגו' – פסוק הוא ביחזקאל. שונין אותה כופלין אותה, כדמפרש אנו ליה וליה עינינו.

מאי היא איזה מן הבנינים, של שלמה, או של נחמיה בן חכליה, או של הורדוס שסתרו ובנאו. – [שיישא] – שייש צבוע, לא לבן ולא שחור, אלא כעין ירוק, בלעז בי"ש (אפור, נוטה לשחור). [ומרמא] – שייש לבן. כוחלא שישא צבוע ככחול. אפיק שפה שורה של אבנים נכנסה, ושורה יוצאה. דמיחזי כאדותא דימא כגלי הים, שהאבנים משונים במראיהן זו מזו, והעינים המסתכלות בהן שוטטות, ונראות כאילו גלי הים הם נדים ונעים. דיופלוסטון לשון יונית: דיו – שנים, פלו – לשון שרים, כמו מטרפולין, וכמו דיופולין מרומי, דתענית (יח, ב), סטון – לשון סטיו, שני סטיון. סטיו כפול לשיבת שרים של אלכסנדריא, שהלכו שם יוחנן בן קרח ושירי החיילים לאחר חורבן בית ראשון בימי ירמיה ונתיישבו שם, ואף על פי שעלה שם נבוכדנצר והחריב את מצרים, ונהרגו מישראל שהלכו שם, כמו שנתנבא עליהם ירמיה (מב) – עלו בניהם שם לגדולה ועושר, עד שהחריבם אלכסנדרוס. בסילקי פלטירין גבוהים נקראים בסילקאות. כנגד שבעים ואחד זקנים שעשו להם סנהדרין. ככרי זהב גרסינן, בימה כעין אלמימבר"א (בימה) שלנו. חזן הכנסת שמש הצבור. לענות אמון שהיה שליח שלפני התיבה גומר ברכתו, והן לא היו יכולין כולן לשמוע קולו. זהבין כספין צורפי זהב, צורפי כסף. נפחים חרשי ברזל. טרסיים חרשי נחושת. גרדיים אורגין. ונפנה לשם ונשכר להם למלאכתם. ההוא גברא הוה עליו נאמר מקרא זה, וגזרת מלך היא להחריבה. ודלי זיקא גבה הרוח.

תקציר

לפי משנה סוכה ה א, מי שלא ראה את שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו. בברייתא שבראש הסוגיא הזאת מובאת מסורת זו לצד שתי מסורות דומות, בעניין יופיים של ירושלים והמקדש. הגמרא מסבירה שהכוונה למקדש הורדוס שהיה בנוי משורות של אבנים כחולות ולבנות המסודרות לסירוגין בשני עומקים שונים, בדמות גלי הים. הורדוס ביקש לצפות את קירות המקדש בזהב, אך החכמים שכנעו אותו שלא לעשות כן. בסוף הסוגיא מובאת ברייתא של התנא רבי יהודה בעניין בית הכנסת באלכסנדריה שבמצרים, שאף היא פותחת בלשון "מי שלא ראה". אביי מעיר שקהילת יהודי אלכסנדריה ובית הכנסת שלהם נחרבו בידי אלכסנדר מוקדון, ובעל הגמרא מסביר שנענשו על כך שעברו על איסור החזרה למצרים (דברים יז טז).

מן הניתוח עולה שהמסורת בעניין האדריכלות דמוית הגלים של המקדש משקפת טכניקה אדריכלית בבליית דווקא, והמסורת בעניין רצונו של הורדוס לצפות את קירות המקדש בזהב הנה שילוב של כמה אירועים המוזכרים בכתבי יוסף בן מתתיהו ופילון. לפי יוסף בן מתתיהו, חזית מקדשו של הורדוס באמת הייתה מצופה זהב (מלחמת היהודים ה, 211-203, 224-222), אך החכמים התנגדו להצבת נשר זהב בפתח הבית (קדמוניות יז, 163-149; מלחמת היהודים א, 655-648). לפי פילון, תושבי ירושלים התנגדו להצבת מגיני זהב בחזית הארמון של הורדוס (משלחת לגאיוס, 299-305). המסורות בעניין חורבן יהודי אלכסנדריה הן שיבושים של ברייתא המובאת במקבילה שבירושלמי, סוכה ה א, נה ע"ב, ולפיה היה טרייאנוס קיסר אחראי לכך.

מהלך הסוגיא ותולדותיה

במשנה סוכה ה א שנינו: "אמרו: מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו". ביסוד סוגיא זו שתי ברייתות [1-3, 6] שאף בהן ארבעה פתגמים המנוסחים בלשון "מי שלא ראה". פיסקא [1] מתייחסת לשמחת בית השואבה, והיא זהה בלשונה ללשון המשנה. לאחריה מצאנו שתי בבות נוספות שאף הן עניינן תופעות הקשורות בירושלים: "מי שלא ראה ירושלים בתפארתה לא ראה כרך נחמד מעולם. מי שלא ראה בית המקדש בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם" [2-3]. הברייתא השנייה, שלה מקבילה בתוספתא סוכה ד ו (מהד' ליברמן, עמ' 273), מתארת את בית הכנסת שבאלכסנדריה שבמצרים – והיא פותחת במילים "מי שלא ראה דיפלוסטון של אלכסנדריה של מצרים לא ראה בכבודן של ישראל" [6]. בעקבות הבבא השלישית בברייתא הראשונה [3], בעניין בית המקדש בבנינו, מובא תיאור קצר של חומרי הבניין ששימשו במקדש הורדוס והדיונים בינו לבין החכמים בעניין זה, מפי אמוראי בבב [4-5], ובעקבות הברייתא השנייה [6] מצאנו דיון בגורל הקהילה היהודית באלכסנדריה שלה היה שייך בית הכנסת המפואר [5-7].

כאמור, פיסקא [1] בברייתא הראשונה זהה ללשון משנתנו. מקבילה לברייתא השנייה [6], בעניין בית הכנסת באלכסנדריה, מצאנו בתוספתא סוכה ד ו, אך לא מצאנו מקבילות בספרות התנאית לפיסקאות [2-3] בברייתא הראשונה, הבבא השנייה העוסקת ביופייה של ירושלים והבבא העוסקת בבית המקדש. ולא עוד, אלא מקבילה לחלק השני של הסוגיא [4-5] מצאנו בבבלי בבא בתרא ד ע"ב, ואפשר שיש במובאה שם רמז שאף עצם הניסוח "מי שלא ראה..." בקשר לבית המקדש אינו ביטוי תנאי כפי שעולה מפיסקא [3] בסוגיא שלנו, אלא דברי אמוראים. וזה לשון המקבילות:

1 המילה "אמרו" חסרה במובאות מן המשנה בעדי הבבלי, אך היא מופיעה בעדי הנוסח של המשנה והירושלמי. קשה לעמוד על פשר הדבר. ברצף של פרק ה במשנה מתפקדת המילה "אמרו" כסממן המבחין בין ההערה על "החליל חמשה וששה" שברישא של משנה א, המגדירה חליל זה כ"ח ליל של בית השואבה", לבין התיאור הארוך של "שמחת בית השואבה", הלקוח ממקור אחר ("אמרו..."; ראו י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ס, עמ' 726-728) ומשתרע מן הסיפא של משנה א עד לסוף משנה ד; ראו לעיל, הדיון בפרק ה, סוגיא א, "שואבה", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה". בסוגיות הבבלי מצאנו סוגיות נפרדות למשנה סוכה ה א (רישא) ולמשנה סוכה ה א (סיפא) ואילך, כך שאין הרישא והסיפא של משנה א בפירקין מובאות ברצף, ואפשר שמשום כך סברו גרסני הבבלי שהפתיחה "אמרו" מיותרת בפיסקאות, ובעקבות הפיסקאות הושמטה המילה גם כשהביאו את נוסח המשנה במלואה – ה א (רישא) לחוד ויה א (סיפא) ואילך לחוד.

הסוגיא שלנו (בבלי סוכה נא ע"א-ע"ב)

בבא בתרא ד ע"א

תנו רבנן: ...מי שלא ראה בית המקדש בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם. מאי היא? – אמר אביי ואיתימא רב חסדא: זה בנין הורדוס.

אמרי: מי שלא ראה בנין הורדוס, לא ראה בנין נאה מימיו.

במאי בניה? – אמר רבא: כאבני שישא ומרמרא. איכא דאמרי: באבני שישא כוחלא ומרמרא. אפיק שפה ועייל שפה, כי היכי דלקבל סידא. סבר למשעיין בדהבא, אמרו ליה רבנן: שבקיה, דהכי שפיר טפי, דמיתחזי כדוותא דימא.

במאי בנייה? אמר רבה: באבני שישא ומרמרא. איכא דאמרי: באבני כוחלא, שישא ומרמרא. אפיק שפה ועייל שפה, כי היכי דנקביל סידא. סבר למשעייה בדהבא, אמרו ליה רבנן: שבקיה, דהכי שפיר טפי, דמיתחזי כדוותא דימא.

במקבילה בבבא בתרא מצאנו משפט אחד, "מי שלא ראה בנין הורדוס לא ראה בנין נאה מימיו", התופס את מקומן של הבבא בברייתא בסוכה, "מי שלא ראה בית המקדש בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם", והמימרא האמוראית בסוכה, "זה בנין הורדוס". המשפט המשולב בבבא בתרא מובא בלשון "אמרי" או "אמרו",² ולא בלשון הצעה של ברייתא. במקצת העדים בבבא בתרא המשפט חסר לחלוטין,³ ובאחרים המשפט מובא ללא לשון "אמרי" או "אמרו".⁴ אפשר שהלשון "אמרי" בבבא בתרא משקפת את העובדה שגם עיקרם של המאמרים "מי שלא ראה" בקשר לבית המקדש וירושלים הוא אמוראי. לפי זה יש להניח שרב חסדא ואו אביי הם האחראים לא רק לזיהוי המקדש המוזכר כמקדש הורדוס אלא גם לעצם הדברים שמי שלא ראה את ירושלים והמקדש לא ראה כרך ובניין נאה או נחמד או מפואר מימיו.⁵ כאמור, לפיסקא [1], "מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו", ישנה מקבילה במשנתנו, ולפיסקא [6], הברייתא השנייה, "אמר רבי יהודה מי שלא ראה דיופלוסטון של אלכסנדריא של מצרים לא ראה בכבודן של ישראל...", מקבילה בתוספתא הצמודה למשנתנו, ואין ספק שדברי רבי יהודה הובאו בתוספתא סוכה בעקבות הדמיון בניסוח למה ששנוי במשנתנו.

השימוש בלשון דיופלוסטון, ביוונית *diplen stoon*, "סטיו כפול", בקשר לבית הכנסת באלכסנדריה, מזכיר דברים אחרים שנמסרו מפי רבי יהודה על ידי האמורא הבבלי רחבא דפומבדיתא (שלא במסגרת ברייתא) בעניין הדיופלוסטון של הר הבית: "הר הבית סטיו כפול היה, סטיו לפנים מסטיו" (בבלי פסחים יג ע"ב; בבלי סוכה מד ע"ב). נראה שעדות הראייה של רבי יהודה בקשר לבית הכנסת באלכסנדריה – שהרי הביטוי "מי שלא ראה" אינו נאה בפי אדם שלא ראה בעצמו⁶ – הוסבה לאחר מכן בבבל על הר הבית בירושלים,⁷ שאכן היה בנוי כדיופלוסטון, סטיו לפנים מסטיו, לפי עדותו של יוסף בן מתתיהו (קדמוניות טו, 396, 411-415; כ, 221). לפי תיאור זה של תולדות המסירה יש לומר שהיווצרות המסורת של רחבא דפומבדיתא והיווצרות הבבא השנייה והשלישית בברייתא הראשונה בסוגיא שלנו [2-3] יסוד אחד להן. ניתן בנקל להבין את הסיבה להיווצרות המסורת של רחבא דפומבדיתא שלפיה ציין רבי יהודה לשבח את הדיופלוסטון של הר הבית, בנוסף או במקום זה של בית הכנסת באלכסנדריה. כאמור, נראה לומר שדברי רבי יהודה בעניין בית הכנסת באלכסנדריה היו עדות ראייה, וניתן בנקל

2 "אמרי... נאה מימיו" בדפוסים בלבד. בכ"י וטיקן 115: "אמרו... מפואר מימיו", ובגיליון של כ"י פירנצה: "אמרו... מפואר מעולם".
 3 כך בכ"י פירנצה (פנים), כ"י אסקוריאלי וכ"י פריז 1337.
 4 כ"י מינכן: "ומי שלא ראה בנין הורדוס לא ראה בנין מפואר מימיו".
 5 כמובן, יופיים של ירושלים והמקדש מוזכרים לרוב בדברי תנאים ואמוראים; ראו למשל בבלי קידושין מט ע"ב; תוספתא יומא ב ב"ד (מהד' ליברמן, עמ' 230). החידוש הוא בניסוח הדברים במתכונת "מי שלא ראה".
 6 השוו דברי המהרש"א, חידושי אגדות על אתר, ד"ה במאי בנייה, בקשר לברייתא הראשונה: "דמשמע דהאי תנא אחר החורבן בית שני הוה והוא ראה כל זה קודם חורבן הבית שני וקאמר מי שלא ראה כו", וראו להלן, שאם נצא מתוך הנחה שהבבא השנייה והשלישית של הברייתא הראשונה, "מי שלא ראה ירושלים... מי שלא ראה בית המקדש...", הן מיסודם של אמוראי בבבל, אין זה אלא משום שחששו לכבודם של ירושלים והמקדש וניסחו בכונה מימרות בסגנון זה כחוקי לדברי רבי יהודה בברייתא השנייה.
 7 לטיעונים בעניין זה ראו א' עמית, מהדורה ופירוש מקיף לפרק 'מקום שנהגו' (עבודת דוקטור, רמת גן תש"ס), עמ' 204-210; לעיל, הדיון בפרק ד, סוגיא ז, 'איצטבא', עיוני הפירוש לפיסקא [3].

להבין כיצד ייחס "כבוד לישראל" דווקא למרכז יהודי זה בחוץ לארץ, במקום לבית המקדש בירושלים – הרי רבי יהודה לא זכה לראות את בית המקדש בבניינו. בימיו הייתה ירושלים מושפלת עד שאול תחתייה, ורק מי שראה את בית הכנסת באלכסנדריה יכול היה לטעון שראה כבוד לישראל מימיו. אך לאמוראי בבל, שלא היו בקיאים בהיסטוריה ובמועד המדויק של החורבן ושל שנת לידתו של רבי יהודה בר אילעי, ושוודאי לא ידעו אימתי נחרב בית הכנסת באלכסנדריה, היה נראה מוזר שרבי יהודה מייחס כבוד כה גדול לישראל לסטיו הכפול שבבית הכנסת באלכסנדריה במקום להתייחס לסטיו הכפול של הר הבית בירושלים! רחבא עדכן או הוסיף, אפוא, לדברי רבי יהודה התייחסות לסטיו הכפול של הר הבית בירושלים כדי שמעמדו ומקומו של בית המקדש לא יקופחו במאמרו הגורף של רבי יהודה: "מי שלא ראה דיופלוסטון של אלכסנדריה במצרים לא ראה כבוד לישראל מימיו", לאמור: אמנם רבי יהודה רווה רוב נחת מבית הכנסת באלכסנדריה, אך הוא עצמו ידע שגם בהר הבית היה דיופלוסטון כזה.

ייתכן שהרקע להיווצרות הברייתא הראשונה בסוגיא שלנו דומה: למעשה יש כאן ברייתא אותנטית אחת, והיא זו המובאת בתוספתא סוכה ד ו, בפסקא [6] בסוגיא שלנו, ובמקבילה בירושלמי. בעקבות הניסוח "מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו" שבמשנה סוכה ה א הובאה בתוספתא ובסוגיות התלמודיות ברייתא של רבי יהודה בניסוח דומה, "מי שלא ראה דיופלוסטון של אלכסנדריה לא ראה כבוד לישראל מימיו", והמשכה, המתאר את בית הכנסת שבאלכסנדריה בפרוטרוט. אפשר שרבי יהודה שנה את הדברים ללא קשר למשנתנו, ובתוספתא ובתלמודים הם הוצמדו למשנה בעקבות הדמיון הלשוני, אך אפשר גם שרבי יהודה ביקש בכוונה להקביל את הכבוד שבסדרי התפילה בבית הכנסת באלכסנדריה לשמחה שבבית השואבה בבית המקדש בירושלים, ולראות בכך נחמה פורתא: אמנם חרבה עירנו ושמחה אין לנו, אבל כבוד יש לנו בדיופלוסטון שבאלכסנדריה, שמבנהו דומה לזה של הר הבית, ויהודים רבים עדיין נקהלים שם.

אך ברבות הימים בבבל נתעמעמו הדקויות ההיסטוריות הקשורות בתאריך לידתו המדויק של רבי יהודה בר אילעי, חורבן ירושלים וחורבן הקהילה היהודית באלכסנדריה,⁸ ולכן התקשו להבין את הדברים. מדוע מתייחס רבי יהודה לכבוד ישראל שבסטיו הכפול של בית הכנסת באלכסנדריה בעקבות דברים שנאמרו בקשר לשמחת בית השואבה? כלום לא היה מן הראוי להתייחס בהקשר זה קודם כול ליופיים של ירושלים ושל בית המקדש? לכן יצרו ברייתא המורכבת מדברי המשנה באשר לשמחת בית השואבה, ושתי בבות נוספות בעניין ירושלים והמקדש, המנוסחות בסגנון דומה ומקדימות את דברי רבי יהודה בעניין בית הכנסת שבאלכסנדריה, ובכך נשמר כבודם של ירושלים ושל המקדש, ואף מפורש הלך המחשבה שהביא את רבי יהודה להעיר בעניין בית הכנסת באלכסנדריה: הדברים בעניין השמחה העילאית שבבית השואבה הזכירו את היופי העילאי של ירושלים והבניין המפואר של המקדש, ואלו הם שהזכירו לו את כבוד ישראל הבא לידי ביטוי בבית הכנסת שבאלכסנדריה.

ואם רחבא מפומבדיתא ורבו, רב יהודה בר יחזקאל, הם האחראים לדברים המיוחסים לרבי יהודה בן אילעי בעניין הסטיו הכפול של הר הבית, דברים שנועדו להציל את כבוד המקדש מפני טענת רבי יהודה בעניין כבוד ישראל העילאי הבא לידי ביטוי באלכסנדריה דווקא, אפשר שאביי ורב חסדא הם האחראים לדברים בעניין יופיים ותפארתם העילאיים של ירושלים והמקדש. בסוגיא בבבא בתרא ד ע"א הובאו הדברים אל נכון בלשון "אמרי", כדברי אמוראים, בעוד שבסוגיא שלנו הם הוצגו כברייתא המהווה מעבר מדברי המשנה בעניין שמחת בית השואבה לדברי רבי יהודה בברייתא בעניין הדיופלוסטון של אלכסנדריה. שמא תאמר שמחה מכאן ובניין מכאן, ומה עניין זה אצל זה, וכיצד נעדר יופייה של ירושלים ויופיו של מבנה המקדש מתיאורים אלו, הרי לפניך משנה סדורה ובה מעבר משמחת בית השואבה בירושלים לירושלים הכרך, לבניין המקדש עצמו ולבניין בית הכנסת באלכסנדריה. אשר לאביי ורב חסדא, לא הם שיבחו את יופיים של ירושלים והמקדש, מקומות שלא ראו מימיהם, אלא תפקידם מצמצם לזיהוי בניין המקדש המדובר כמקדש הורדוס.

מצד שני, י"נ אפשטיין רואה בברייתא הראשונה ברייתא אותנטית.⁹ לדעתו, הגרסן של המשפט בבבא בתרא ראה לנגד עיניו את הסוגיא שלנו או כיוצא בה, עם הברייתא בעניין "מי שלא ראה בית המקדש בבנינו" וההסבר של אביי או של רב חסדא, שמדובר בבניין הורדוס, אך מכיוון שעיקר עניינה של הסוגיא בבבא בתרא הוא בהורדוס (החומר הזה מובא בעיצומה של אגדה על חיי הורדוס) תמצת הגרסן בבבא בתרא את לשון הברייתא בסוכה, "מי שלא ראה בית המקדש בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם", ואת הערת אביי או רב חסדא לברייתא בסוכה, "זה בנין הורדוס", לכדי מימרא אחת, "מי שלא ראה בנין הורדוס, לא ראה בנין נאה מימיו". בכגון זה אין מן הראוי להציג את הדברים כברייתא, אלא כאמירה כללית המתומצתת ממקור תנאי ומקור אמוראי. יש סימוכים לכך שהברייתא הראשונה היא אותנטית, כדברי אפשטיין, והיא אכן המצע שבהקשרו שנה רבי יהודה את דבריו בעניין בית הכנסת באלכסנדריה. המעיין בתוספתא סוכה פרק ד יתרשם שדברי רבי יהודה בהלכה וקוטעים את רצף התיאור של שמחת בית השואבה:

[א] בראשונה כשהיו רואין שמחת בית השואבה היו אנשים רואין מבפנים ונשים רואות מבחוץ. וכשראו בית דין שהן באין לידי קלות ראש עשו שלש גזוזטראות בעזרה... [ב] חסידים ואנשי מעשה היו מרקדין לפניהן באבוקות ואומרי' לפניהם דברי תושבחות. מה היו אומרין? אשרי מי שלא חטא וכל מי שחטא ימחל... [ג] הלל הזקן או'... [ד] מעשה ברבן שמעון בן גמליאל שהיה מרקד בשמנה אבוקות של אור... [ה] אמ' ר' יהושע בן חנניה כל ימי שמחת בית השואבה לא היינו רואין שינה. משכימין אנו לתמיד של שחר, משם לבית הכנסת, משם למוספין, משם לאכילה ושתייה, ומשם לבית המדרש, משם לתמיד של בין הערבים, משם לשמחת בית השואבה.

[ו] אמ' ר' יהודה: כל שלא ראה בדפלטסטון של אכסנדריא של מצרים לא ראה כבוד לישראל מימיו. כמין בסלקי גדולה היתה סטיו לפנים מסטיו. פעמים היו שם כפלים כיוצאי מצרים. ושבעים ואחת קטראות של זהב היו שם כנגד שבעים ואחד זקן כל אחת ואחת מעשרים וחמש רבוא. ובמה של עץ באמצע, וחזן הכנסת עומד עליה והסודרין בידו. נטל לקרות והלה מניף בסודרין והן עונין אמן על כל ברכה וברכה והלה מניף בסודרין והן עונין אמן. ולא היו יושבין מעורבבין, אלא זהבים בפני עצמן, כספים בפני עצמן, וגרדיים בפני עצמן, טרסיים בפני עצמן, ונפחין בפני עצמן. וכל כך למה? כדי שיהא אכסניי בא וניטפל לאומנותו ומשם פרנסה יוצאה.

[ז] ולוים בכנורות ובנבלים ובמצלתיים וכל כלי שיר מהן אומ' שיר המעלות הנה ברכו וגו' [ח] יש מהן שהיו אומ' שאו ידיכם קדש וגו' [ט] וכשנפטרין זה מזה מה היו אומרי' יברכך ה' מציון וגו' וראה בנים וגו' [י] שתי חצוצרות בידם. קרא הגבר, תקעו הריעו ותקעו. ר' יהודה או' אין פחות משבע ולא יותר על שש עשרה. שלש לפתיחת שערים, האו' על פתיחתן אינו או' על נעילתן האו' על נעילתן אינו או' על פתיחתן. שלש לפני מזבח האומ' לפני מזבח אינו אומ' למעלה העשירי האומ' למעלה העשירי אינו או' לפני מזבח.

ההנחה שבגיבוש קדום יותר של הדברים קדמו לדברי רבי יהודה הפיסקאות [2-3] מן הברייתא הראשונה שבסוגיא שלנו יכולה להסביר את רצף הדברים בתוספתא: בירושלים הייתה אמנם שמחה מאין כמוה, והיא עצמה הייתה כרך נחמד מאין כמוהו, ובה מקדש מפואר מאין כמוהו, אך רבי יהודה מעיר שגם אם כל זה חרב, כבוד לישראל עדיין ישנו: באלכסנדריה. אך קשה, אם כן, להבין מדוע הושמטו הפיסקאות בעניין ירושלים והמקדש מן התוספתא, והדברים עוד צריכים עיון ודיון והכרע.

עיוני פירוש

[1-3] תנו רבנן: מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו. מי שלא ראה ירושלים בתפארתה לא ראה כרך נחמד מעולם. מי שלא ראה בית המקדש בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם

לשאלת האותנטיות של ברייתא זו ראו לעיל, מדור 'מהלך הסוגיא ותולדותיה'.

[3-5] מי שלא ראה בית המקדש בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם. מאי היא? – אמר אביי ואיתימא רב חסדא: זה בנין הורדוס. במאי בניה? – אמר רבא: באבני שישא ומרמרא. איכא דאמרי: באבני שישא כוחלא ומרמרא. אפיק שפה ועייל שפה, כי היכי דלקבל סידא. סבר למשעיין בדהבא, אמרו ליה רבנן: שבקיה, דהכי שפיר טפי, דמיתחזי כאדותא דימא

לפי התיאור של יוסף בן מתתיהו אכן ציפה הורדוס את בית המקדש בזהב. זה תיאור הבית במלחמת היהודים ה', 203-211, 222-224:

הגובה והאורך של החזית היו שוים, מאה אמה כל אחד, אבל אחורי הבית היו צרים בארבעים אמה, שכן מלפניו בלטו כמין כתפיים של עשרים אמה משני הצדדים. גובהו של השער הראשון היה שבעים אמה ורוחבו עשרים וחמש אמה, ולא היו לו דלתות – הוא שיקף את רקיע השמים והאין סוף. החזית כולה היתה מצופה זהב, ודרכה נגלה החדר הראשון מבחוץ בכל הדרו, ומה שסביב השער הפנימי נפל על העינים מואר כולו בזהב. ואף על פי שהמקדש היה מחולק בפנים לשני חדרים, רק החדר הראשון נחשף לרווחה בכל גובהו, מתנשא תשעים אמה, אורכו חמישים ורוחבו עשרים. כאמור, השער אל תוך הבית היה מצופה כולו בזהב, הוא וכל הקיר מסביב. מעליו היו גם הגפנים ההם של זהב, שבהם היו תלויים אשכולות זהב כקומת איש... והיו לו דלתות זהב, גובהן חמשים וחמש אמה ורוחבן שש עשרה...

בחזיתו לא חסרה מאומה מן הדברים המרהימים את הנפש או את העין. כי בהיותו מצופה מכל עבר בלוחות זהב כבדים, הוא נגה, מיד עם הנץ החמה, כנגה אש כה לוהט, שמי שהתאמץ להסתכל בו נאלץ להסב את עינו כמקרנות השמש. לזרים הניגשים מרחוק היה נראה כהר מושלג, כי כל מה שלא היה מצופה זהב היה לבן צחור. בראשו ננעצו חודי זהב כדי למנוע מן העופות לשבת שם ולזהם.

אם אכן ציפה הורדוס את המקדש מכל עבר בלוחות זהב כבדים, מניין המסורת של רבא שלפיה ביקש הורדוס לצפות את קירות המקדש בזהב, אך לא עשה כן מפני שלא הודו לו חכמים? דומה שיש כאן עירוב שלוש פרשיות שונות מימי הבית השני שנשתמרו בתודעתם של יהודי בבל כמסורות עמומות, וכדרכם של יסודות של מסורות שבעל פה נדדו פרטים מסיפור לסיפור עד שהפכו לסיפור אחד: (א) תיאור המקדש הנ"ל שלפיו אכן ציפה הורדוס את המקדש בזהב, ושילוב הזהב והאבנים הלבנות של השיש יצר מראה מרהיב למרחוק של הר מושלג; (ב) סיפור נשר הזהב שתלה הורדוס בחזית המקדש, שאותו הורידו החכמים, על פי תיאור של יוסף בן מתתיהו; (ג) תליית מגני זהב על ארמון הורדוס בירושלים על ידי פונטיוס פילאטוס, מעשה שעורר התנגדות מצד היהודים על פי תיאור של פילון האלכסנדרוני.

על מעשה נשר הזהב מסופר בקדמוניות יז, 149-163, ומלחמת היהודים א, 648-655. זה לשון יוסף בן מתתיהו במלחמת היהודים:

בעיר היו שני חכמים שנחשבו דייקנים בתורת המולדת, ובעקבות זאת היה כבודם רב בעיני כל העם, שם האחד יהודה בן צפירא ושם השני מתתיהו בן מרגלא. קהל גדול של צעירים פקד את דרשות התורה שלהם, ומיום ליום התכנס סביבם צבא בחורים. וכאשר שמעו שהמלך שוקע בדכאון ומחלה, נזרקה מפייהם מילה לחבורה כי הגיעה שעת הכשר לקנא לכבוד האל ולגדוע את הצורות שנעשו בניגוד לחוקי האבות. נגד החוק היה לשים בהיכל צלמים ופרוטומות ותבניות כל שהן של בעלי חיים, והנה הקים המלך על השער הגדול נשר זהב. את זה דרשו החכמים להוריד, באומרם שאף אם יש בכך משום סכנה, הרי יפה למות למען חוקי המולדת.

על מעשה מגיני הזהב מסופר בספר המשלחת לגאיוס של פילון האלכסנדרוני, 299-305:

פילאטוס היה אחד מקציניו [של הקיסר טיבריוס]. אשר נתמנה כנציב ביהודה. הוא נידב מגינים מצופי זהב לארמון המלך הורדוס בעיר הקודש, לא כל כך לכבוד טיבריוס, אלא יותר

כדי להקניט את הציבור. לא צוירה עליהם דמות כל שהיא ולא שום דבר אחר אסור, אלא כתובת פשוטה ובה שני דברים: שם המנדב ושמו של מי שלכבודו נודב. אך כאשר הבינו זאת הרבים, לאחר שהמעשה הפך כבר לשיחה בפי כל, בחרו לדוברהם את ארבעת בני המלך [הורדוס], שלא נפלו בכבודם ובמעלתם ממלכים, וכן את שאר צאצאי המלך וגם את בעלי השררה שבתוכם. הללו פנו בבקשה לבטל את החידוש המהפכני של המגינים, שלא לחלל מנהגי אבות שנשמרו לאורך כל הדורות ללא הפרה מצד מלכים וקיסרים... משהבחינו בעלי השררה כי הוא מתחרט על מעשהו, אף כי לא רצה להראות זאת, כתבו אל טיבריוס מכתבי תחנונים נמרצים ביותר... חיש מהר ומבלי להמתין למחר כתב מכתב אל פילאטוס ובו נזיפות ותוכחות רבות על עזות מעשהו החדשני וציווה עליו להסיר מיד את המגינים ולהעבירם מן המטרופולין [ירושלים] אל קיסריה שלחוף הים... ואמנם שם גם הוצבו. בדרך זו נשמרה בעת ובעונה אחת גם כבוד הקיסר וגם הנוהג הנושן יחס לעירנו.

אם אכן לא צויר שום דבר על המגינים הללו קשה להבין מדוע התנגדו להם היהודים, וכיצד ראו בהם חילול של "מנהגי אבות שנשמרו לאורך כל הדורות ללא הפרה מצד מלכים וקיסרים", ונתלבטו החוקרים בשאלה זו.¹⁰ אפשר שהחידוש המהפכני הזה היה בעיקר חידוש אסתטי שלא היה לטעמם של בעלי השררה היהודיים, ובכך דומה סיפור הוויכוח בעניין מגני הזהב שנתלו על ארמון הורדוס לסיפור בבבלי על הוויכוח בעניין ציפוי מקדש הורדוס בלוחות זהב. כאן וכאן ביקש השליט לצפות בניין אבן בזהב, וכאן וכאן ראו בכך החכמים ניגוד למסורת אבות מטעמים אסתטיים, אף שאין איסור הלכתי בדבר.¹¹

מקדש הורדוס צופה אמנם בזהב, ואין רמז לכך שהדבר עורר את התנגדותם של החכמים, מטעמים אסתטיים או אחרים, אך הוא קושט גם בנשר זהב, ונשר זה אכן עורר את התנגדות החכמים. כמו כן התנגדו היהודים שחיו כמה שנים לאחר מכן, מטעמים שאינם ברורים כל צורכם, לציפוי קירות ארמונו של הורדוס בטסי זהב בעלי כתובות פשוטות.¹² לאור העובדה שמקדש הורדוס אכן צופה זהב ניתן להבין בנקל כיצד שולבו שני הסיפורים האחרים זה בזה והפכו בבבל לסיפור על התנגדות החכמים לציפוי קירות המקדש בטסי זהב.

נשאר רק להבין את התיאור החלופי של רבא למקדש הורדוס. מניין שאב רבא את המסורת – המוטעית לכאורה, לפי תיאור יוסף בן מתתיהו – ששפות האבנים במקדש הורדוס סודרו בעומקים שונים כדי לשוות לבניין את אופיין היפה של אדוות הים? דומה שהשערה זו של רבא מבוססת על טכניקת בניין בבליית דווקא. אפשטיין כבר הצביע על כך שהמילה "אדיא/עדיא", "אדוה", מתועדת גם במנדעית, ויסודה באכדית *edû ša tamtin* במשמע "גאות הים", וקרובה לשורש עד"י במובן "עבר".¹³ והנה מצאנו בכתובת אסרחדון התייחסות למלכי שפת הים *šā BAD.MES-šu-nu tamtimma edû šalhušun*, "אשר קירותיהם [הפנימיים] ים וכותליהם [החיצוניים] אדוה". במבט ראשון נראה שאין הכוונה לחומות דמויות גלים, כדברי רבא, אלא בגלים שהם עצמם משמשים כתלים, שהרי ערי המלכים הללו שוכנות על שפת הים. אך מכיוון שיש כאן לא רק הצירוף "כותליהם אדוה", כלשונו של רבא, אלא גם הצירוף "קירותיהם ים", ובקשר לקירות פנים ודאי שאין המדובר בים עצמו המשמש קיר, אפשר שאף כאן הכוונה היא לערים על שפת הים הבנויות אבני כחול לבן.

10 זאת במיוחד על רקע העובדה שיוסף בן מתתיהו מספר סיפור דומה על פונטיס פילאטוס, ולפיו ביקש להכניס לירושלים דיוקנאות של הקיסר טיבריוס (קדמוניות יח, 55; מלחמת היהודים ב, 169-174). יש אומרים שמדובר בשני גלגולים של סיפור אחד, ויש סבורים שמדובר בשני מעשים שונים. ראו ס' דניאל-נטף, פילון האלכסנדרוני, כתבים א, עמ' 135, הערה 439, ועמ' 150, תוספת להערה 439, וציונים שם.

11 אפשר שיש רמז לוויכוח אסתטי נוסף בעניין דומה במשנה מידות ג א אשר לפיה "נמנו" שלוש מאות כוהנים על גפן הזהב התלוי בפתח ההיכל (ראו גם המובאה מדברי יוסף בן מתתיהו לעיל, ממלחמת היהודים א, 211; טקיטוס, היסטוריה, ה, ה). לפי מקצת העדים של המשנה שם "נמנו עליה שלוש מאות כוהנים לפנות ה", ורגילים לפרש על פי דברי שמואל בבבלי חולין צ ע"ב, המכנה את העניין הזה "לשון הואי", שנדרשו כוהנים רבים כדי לפנות את הגפן מאשכולותיו, או לפנותו ממקום למקום לעת הצורך. אך הלשון "נמנו עליה" מוקשית בהקשר זה, ושמה אפשר להציע שהכוונה המקורית הייתה שנמנו (הצביעו) עליה שלוש מאות כוהנים והחליטו לפנותה, מטעמים אסתטיים.

12 גם אם המעשה המסופר אצל פילון הוא גלגול של המעשה בדיוקנאות טיבריוס (ראו לעיל, הערה 10), גירסת פילון מעידה שלפחות לפי גלגול אחר של הסיפור מדובר היה בטסי זהב חלקים ששימשו ציפוי לבניין שבנה הורדוס, ואפשר שהסיפור הבבלי על ניסיון לצפות את כותלי המקדש בזהב הוא גלגול נוסף של מעשה זה.

13 אפשטיין (לעיל, הערה 9).

על כל פנים, קרוב לומר שהתיאור האדריכלי של אבני בנין עם גוון כחול הסדורות בנדבכים בעומקים שונים אף הוא לקוח מתיאור בבלי אדריכלי כל שהוא. הדיפון המדורג היה אלמנט קישוט מועדף באדריכלות של האימפריה הססנית.¹⁴ אשר לשימוש באבני כחל ושיש דווקא, הנה מצאנו שנבוכדנצר מתאר בכתובתו המפורסמת כיצד ציפה את היסוד של מקדש מרדוך בבבל, האסגילה, באבני uqni u gišnugalli, כוחלא ושישא, כמו (היינו: כאילו היו, במקום) גבס וזפת.¹⁵ מן התיאורים הללו עולה שהשפה שבה השתמש רבא לתאר את הסגנון הארכיטקטוני המועדף על החכמים, בניגוד לסגנון המוזהב האהוב על הורדוס, שאובה מן האדריכלות הבבלית והפרסית. על כל פנים, מעניין הדבר שהן התיאור של יוסף בן מתתיהו את המראה של המקדש מרחוק והן התיאור של החכמים את מראה המקדש משתמשים במטפורות מן הטבע: הוזהב והשיש נראים כהר מושלג מרחוק אצל יוסף בן מתתיהו, ואילו אבני הכחל והשיש נראים כגלי הים לפי התיאור של רבא.

שחזור שער אישתר בחומה הפנימית של העיר בבל שנבנה על ידי נבוכדנצר השני ברבע הראשון של המאה השישית לפנה"ס. השחזור נעשה במוזיאון Pergamon ברלין

[5] אמר רבא: באבני שישא ומרמרא. איכא דאמרי: באבני שישא כוחלא ומרמרא

היינו מרמרא (יוונית marmaros, לטינית marmor) היינו שישא, ושניהם פירושים "שיש". רבנו גרשום פירש: "שישא – שיש לבן; ומרמרא – מנומרין", כנראה על סמך הדמיון בצליל מרמרא-מנומר, ורש"י פירש: "שישא – שיש ירוק שקורין ביי"ש; ומרמרא – שיש לבן".¹⁶ כפי שמעיר ש' קרויס, בתרגום לאסתר א ו מצאנו "עמודי מרמירין סמקין ירקין וברקין ומרוקין וחירורין", דהיינו מרמירין בחמישה גוונים,¹⁷ ולפי זה נראה היה לומר שהשיש הוא לבן טהור, alabastron ביוונית, ואילו המרמרא היינו השיש המוכר עם עורקי צבע, כשימוש הרגיל בלשון marmaros ביוונית, וכפירוש רבנו גרשום, אם לא מטעמו. כן פירש קוהוט, הערוך השלם, ערך שש 1: "weisser Marmor, Alabaster".¹⁸

אך בדברי נבוכדנצר דלעיל ראינו התייחסות לאבנים לבנות וכחולות בלבד, uqni u gišnugalli, דהיינו lapis lazuli ו־alabastron. אף מדברי החכמים להורדוס היה נראה שמדובר באבנים לבנות וכחולות בלבד, שהרי אלו הן האבנים הנראות כגלי הים, ולא השיש המנומר. לכן נראה כדעת קרויס בספרו בגרמנית¹⁹ שבמימרא זו, לפחות, ובמסורת שעומדת מאחוריה, אין ניסיון להבחין

14 ראו D. Huff, *Encyclopedia Iranica*, s.v. "Architecture iii: Sasanian", volume 2, p. 330

15 kima gai u kupri uqni u gišnugalli šubat biti ušalbiš, כתובת נבוכדנצר, טור 2, שורה 49; ראו *Chicago Assyrian Dictionary*, volume 5, p. 105, s.v. gišnugallu; נבוכדנצר משווה כאן בין חזית של כוחלא (lapis lazuli) ושישא (alabaster); ראו להלן בסמוך) לחזית פשוטה של לבנים וכופר, והחכמים בדברי רבא משווים בין חזית של כוחלא ושישא לחזית של זהב למקדשים בבליים שצופו בלבנים עם זיגוג כחול ראו שם, volume 1, p. 162, s.v. agurru.

16 בפירושהם לבבא בתרא ד ע"א; פירושי רש"י הועתקו משם גם לסוכה נא ע"ב.

17 ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך א, חלק ב, ברלין-וינה תרפ"ד, עמ' 252. יצוין שעל אף מובאה זו אין קרויס מכריע בין רש"י לרבנו גרשום, ועיינו שם, הערה 4, שחזר בו ממה שכתב במהדורה הגרמנית של ספרו ("הארכיולוגיה האשכנזית שלי א' 288 בהערה 165"), שהיינו מרמרא היינו שישא. ראו להלן בסמוך.

18 יש לציין שה־alabastron העתיק אינו האבן המכונה alabaster בלועזית של ימינו ו"בהט" בעברית החדשה, אלא סוג של שיש לבן, weisser Marmor כלשונו של קוהוט, ונקרא בימינו oriental alabaster או onyx marble.

19 ראו S. Krauss, *Talmudische Archäologie*, I, Leipzig 1910, p. 288, n. 165, וראו לעיל, הערה 17.

בין שישא למרמרא, ו'מרמרא' ו'שישא' הם לשונות כפולים – עברית מקראית ולועזית – שנועדו להסביר זה את זה.

[6] תניא, רבי יהודה אומר: מי שלא ראה דיופלוסטון של אלכסנדריא של מצרים לא ראה בכבודן של ישראל. אמרו: כמין בסילקי גדולה היתה, סטיו לפניו מסטיו, פעמים שהיו בה ששים רבוא על ששים רבוא כפלים כיוצאי מצרים. והיו בה שבעים ואחת קתדראות של זהב כנגד שבעים ואחד של סנהדרי גדולה, כל אחת ואחת אינה פחותה מעשרים ואחד רבוא ככרי זהב. ובימה של עץ באמצעיתה, וחזן הכנסת עומד עליה והסודרין בידו. וכיון שהגיע לענות אמן – הלה מניף בסודר, וכל העם עונין אמן. ולא היו יושבין מעורבין, אלא זהבין בפני עצמן, וכספין בפני עצמן, ונפחין בפני עצמן, וטרסיים בפני עצמן, וגרדיים בפני עצמן. וכשעני נכנס שם היה מכיר בעלי אומנתו ונפנה לשם, ומשם פרנסתו ופרנסת אנשי ביתו

לברייתא השנייה בסוגיא שלנו [6] מצאנו מקבילות בתוספתא סוכה ד ו (מהד' ליברמן, עמ' 273) ובירושלמי סוכה ה א, נה ע"א-ע"ב. נציג כאן את נוסחאות הברייתא שבתוספתא, בירושלמי ובבבלי זו לצד זו:

תוספתא סוכה ד ו	ירושלמי סוכה ה א, נה ע"א-ע"ב	בבלי סוכה נא ע"ב
אמ' ר' יהודה: כל שלא ראה בדפלוסטון של אלכסנדריא של מצרים לא ראה כבוד לישראל מימיו.	תני: אמר רבי יודה כל שלא ראה דיפלי איסטב' של אלכסנדריא לא ראה כבוד ישר' מימיו.	תניא, רבי יהודה אומר: מי שלא ראה דיופלוסטון של אלכסנדריא של מצרים לא ראה בכבודן של ישראל.
כמין בסלקי גדולה היתה סטיו לפניו מסטיו. פעמים היו שם כפלים כיוצאי מצרים.	כמין בסילקי גדולה, היה ואסטיו לפניו מסטיו היתה, פעמים היו בה כפלים כיוצאי מצרים.	אמרו: כמין בסילקי גדולה היתה, סטיו לפניו מסטיו, פעמים שהיו בה ששים רבוא על ששים רבוא כפלים כיוצאי מצרים.
ושבעים ואחת קתדראות של זהב היו שם כנגד שבעים ואחת זקן כל אחת ואחת מעשרים וחמש רבוא. ובמה של עץ באמצע, וחזן הכנסת עומד עליה	ושבעים קתדראות של זהב היו שם מקובעות אבנים טובות ומרגליות כנגד שבעים זקינים, וכל אחת ואחת היתה עומדת בעשרים וחמש ריבוא דינרי זהב. ובימה של עץ באמצע, וחזן הכנסת עומד עליה.	והיו בה שבעים ואחת קתדראות של זהב כנגד שבעים ואחד של סנהדרי גדולה, כל אחת ואחת אינה פחותה מעשרים ואחד רבוא ככרי זהב. ובימה של עץ באמצעיתה, וחזן הכנסת עומד עליה
והסודרין בידו. נטל לקרות והלה מניף בסודרין והן עונין אמן על כל ברכה וברכה והלה מניף בסודרין והן עונין אמן.	עמד אחד מהן לקראות בתורה, היה הממונה מניף בסודרין והן עונין אחריו אמן. על כל ברכה וברכה שהיה מברך היה הממונ' מניף בסודרין והן עונין אחריו אמן.	והסודרין בידו. וכיון שהגיע לענות אמן – הלה מניף בסודר, וכל העם עונין אמן.
ולא היו יושבין מעורבין, אלא זהבים בפני עצמן, כספים בפני עצמן, וגרדיים בפני עצמן, וטרסיים בפני עצמן, ונפחין בפני עצמן. וכל כך למה? כדי שיהא אכסניי בא וניטפל לאומנותו ומשם פרנסה יוצאה.	אף על פי כן לא היו יושבין מעורבין, אלא יושבין כל אומנות ואומנות בפני עצמה, שאם יבוא אכסנאי יהא מידבק בבני אומנותו ומשם היתה פרנסתו יוצאה.	ולא היו יושבין מעורבין, אלא זהבין בפני עצמן, וכספין בפני עצמן, ונפחין בפני עצמן, וטרסיים בפני עצמן, וגרדיים בפני עצמן. וכשעני נכנס שם היה מכיר בעלי אומנתו ונפנה לשם, ומשם פרנסתו ופרנסת אנשי ביתו.
	ומי החריבה? טרוגיניוס הרשע.	

תניא, רבי יהודה אומר: מי שלא ראה דיופלוסטון של אלכסנדריא של מצרים לא ראה בכבודן של ישראל. אמרו: כמין בסילקי גדולה היתה, סטיו לפנים מסטיו

הביטוי דיופלוסטון הוא תעתיק עברי של הצירוף היווני *diplostoon*, שפירושו סטיו כפול, בניין בעל עמודים כפולים, סטיו לפנים מסטיו. לא מצאנו את הצירוף הזה במקורות ביוונית, אך מצאנו כיוצא בו, *tetrastoon*, "סטיו מרובע",²⁰ כפי שהעיר קרויס. מכיוון שסטיו הוא בניין הפתוח מצדדיו, ומכיוון שבסוף הברייתא שנוי שהיהודים ישבו במבנה לפי האומנויות שלהם, הניח קרויס שאין מדובר בבית כנסת קבוע אלא בשוק או במרכז מסחרי ששימש גם לתפילה.²¹ אך ליברמן חולק על קרויס וטוען שאין ספק שמדובר בבית הכנסת "הגדול והנהדר ביותר" שמתאר פילון, במשלחת לגאיוס, 20. ליברמן מעיר שמצאנו במדרש תהלים למזמור צג שאף בית כנסת בטבריה היה בנוי בצורת "דיפליא סטיא",²² וכל שכן במצרים, שאין הגשמים יורדים שם, אין טעם שלא יבנו בית כנסת בצורת בסילקי, סטיו כפול, ללא קירות.²³ כך מוכח מן העובדה שלפי סוף הברייתא בירושלמי נחרב בית הכנסת על ידי טרייאנוס קיסר, ואין טעם שיחריב שוק ששימש באקראי לתפילה. זאת ועוד: לפי המסופר בהמשך הדברים בירושלמי,²⁴ טרייאנוס הציע לנשים בבית הכנסת להימלט אם תישמענה ללגיונותיו, והן ענו לו "מה דעבדת בארעיא עבד בעיליאי", וכפי שפירש מאיר איש שלום, היינו: מה שעשית בתחתונים (עזרת הגברים שבין עמודי הסטיו) עשה בעליונים (עזרת הנשים שעל גג הסטיו).²⁵ מכל זה מוכיח ליברמן שמדובר בסטיו שנבנה מלכתחילה לשמש בית כנסת, וכפשוטם של הדברים.

והיו בה שבעים ואחת קתדראות של זהב כנגד שבעים ואחד של סנהדרי גדולה, כל אחת ואחת אינה פחותה מעשרים ואחד רבוא ככרי זהב

כיוצא בזה בתוספתא, אך במקבילה שבירושלמי מצאנו פרט נוסף, שהקתדראות היו "מקובעות אבנים טובות ומרגליות". ליברמן מקביל את הנאמר כאן לתיאור כיסא שלמה במדרשים מאוחרים, שאף הוא היה מקובע אבנים טובות ומרגליות, וגם לידו הוצבו "שבעים קתדראות של זהב לשבעים זקנים". אפשר שהוא רומז לכך שתיאור זה הועבר מתיאור כיסא שלמה, שהרי טבעי יותר שתהיינה קתדראות של סנהדרי גדולה בירושלים מאשר באלכסנדריה. מדברי ליברמן משתמע שלדעתו "כנגד שבעים ואחד של סנהדרי גדולה" אין פירושו להושיב עליהם שבעים ואחד זקנים, המהווים כעין סנהדרין של יהודי אלכסנדריה, אלא מוטיב דקורטיבי הבא להזכיר את הסנהדרין בירושלים.

אך נראה שברייתא זו של רבי יהודה קדמה לתיאורי הכיסא האגדי של שלמה המלך. קרוב לומר ששבעים או שבעים ואחת הקתדראות נבנו כנגד זקני היהודים באלכסנדריה ולמענם, ולא נבנו "כנגד" זקני הסנהדרין בירושלים באופן סמלי. ואכן ידוע לנו מכמה וכמה מקורות שליהודי אלכסנדריה הייתה גירוסיה, מועצת זקנים,²⁶ ויש חוקרים שלמדו מן המקור הזה שגירוסיה זו הייתה במתכונת הסנהדרין בירושלים וכללה שבעים ואחד זקנים.²⁷

לפי נוסח כ"י לונדון, כ"י מינכן 95 והדפוסים, כל קתדרא הייתה עשויה עשרים וחמישה או עשרים ואחד "רבוא ככרי זהב", אך שאר העדים גורסים גירסא הקרובה יותר למציאות, "עשרים

20 ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה ד, מועד, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 889-890, ד"ה כל שלא ראה, על פי S. Krauss, *Byzantische Zeitschrift*, 2 (1893), p. 532, וראו גם ההפניות בהערה 7 לעיל.

21 S. Krauss, *Synagogale Altertümer*, Berlin 1922, p. 261; ראו אצל ליברמן, שם.

22 וראו גם מקבילות המצוינות אצל ליברמן, שם, עמ' 890, הערה 6.

23 ליברמן, שם, ד"ה סטיו לפנים מסטיו.

24 ראו מובאה להלן, עיוני הפירוש לפיסקאות [7-9].

25 מ' איש שלום, "פירוש במאמר ירושלמי", בית תלמוד ד (תרמ"ה), עמ' 200.

26 איגרת אריסטיאס, 310; פילון, נגד פלאקוס, 74.

27 ראו E. Schuerer, *The History of the Jewish People*, Edinburgh 1979, volume 2, p. 211. לפי פילון, שם, המושל הרומי פלאקוס עצר שלושים ושמונה מחברי הגירוסיה אשר מינה אוגוסטוס, ואם כן הדבר, אפשר בהחלט שסך חבריו היו שבעים או שבעים ואחד. אך ראו גם V. A. Tcherikover, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, volume 1, Cambridge MA 1957, pp. 9-10; ש' אפלבוים, "סקירה של אוצר הפפירוסים היהודיים", א. תרביץ כח (תשי"ט), עמ' 424-425; א' כשר, יהודי מצרים ההלניסטית והרומית, תל אביב תשל"ט, עמ' 310, הערה 24; סוין-נטף (לעיל, הערה 10), עמ' 38, הערה 116.

ואחד רבוא דינרי זהב", כמו במקבילות, ודומה שדרכם של תיאורי דברים מופלאים להרבות פלאיהם תוך כדי המסירה.²⁸

ובימה של עץ באמצעותה, וחזן הכנסת עומד עליה והסודרין בידו. וכיון שהגיע לענות אמון – הלה מניף בסודר, וכל העם עונין אמון

לפי המקבילות מדובר בעיקר בשעת קריאת התורה – בתוספתא "נטל לקרות..." ובירושלמי "עמד אחד מהן לקראות בתורה...". הבבלי מרחיב את העניין לעבר ברכות התפילה בכלל.²⁹

הראשונים הקשו על הברייתא שלנו מן הברייתא האוסרת לענות אמון יתומה (תוספתא מגילה ג כז [מהד' ליברמן, עמ' 361] ומקבילות), ותירצו מה שתירצו.³⁰ אך אין כל סיבה להניח שבקהילה היהודית באלכסנדריה הכירו את הדקות ההלכתית הזאת – מדברי פילון עולה תמונה של הלכה שהתפתחה באופן עצמאי מן ההלכה הפרושית והרבנית גם בעיקרי הדברים, וכל שכן שאין לצפות מהם להכיר פרט מפרטי הלכות תפילה כפי שהתפתחו בארץ ישראל.

ולא היו יושבין מעורבין, אלא זהבין בפני עצמן, וכספין בפני עצמן, ונפחין בפני עצמן, וטרסיים בפני עצמן, וגרדיים בפני עצמן.

כאמור, זיקה זו בין מקצוע למבנה זה הביא את קרויס לטעון שמדובר במרכז מסחרי ששימש גם בית כנסת. אך כשר העיד שמצאנו בכתובות יווניות מרחבי האימפריה הרומית שהייתה זיקה בין התאגדות היהודים באיגודים מקצועיים לבין שילובם ומעמדם במוסדות הקהילה, ושיער ש"צורת אירגון זו נעשתה במידה רבה בדרך של הקבלה להתארגנותן של הערים היווניות עצמן", שאף בהן שימש האיגוד המקצועי בסיס לייצוג במסגרות קהילתיות.³¹

וכשעני נכנס שם היה מכיר בעלי אומנתו ונפנה לשם, ומשם פרנסתו ופרנסת אנשי ביתו.

השוו מעשי השליחים יח ג, שם מתואר שפאולוס התארח בקורינתוס אצל יהודי בשם עקילא ואשתו פריסקילה, משום שכמוהם אף הוא היה מתקן אוהלים, והוא מצא אצלם עבודה ועבדו יחד.³²

[7-9] אמר אביי: וכולהו קטלינהו אלכסנדרוס מוקדן. מאי טעמא איענשו? משום דעברי אהאי קרא לא תוסיפון לשוב בדרך הזה עוד, ואינהו הדור אתו. כי אתא, אשכחינהו דהו קרו בסיפרא ישא ה' עליך גוי מרחוק. אמר: מכדי, ההוא גברא בעי למיתי ספינתא בעשרה יומי, דליה זיקא ואתי ספינתא בחמשא יומי, נפל עליהו וקטלינהו

לחומר שבפיסקאות [7-9] מצאנו מקבילה בירושלמי סוכה ה א, נה ע"ב, בסוף המובאה מן הברייתא שם. הברייתא בירושלמי מסתיימת במידע שלא מצאנו כיוצא בו בתוספתא ובבבלי: "ומי החריבה? טרוגיניוס הרשע". מיד לאחר מכן מצאנו:

תני רבי שמעון בן יוחי: בשלשה מקומות הוזהרו ישראל שלא לשוב ארץ מצרים, שנאמר כי אשר ראיתם את מצרים היום לא תוסיפו לראותם עוד עד עולם, ויי' אמר לכם לא תוסיפון לשוב בדרך הזה עוד, והשיבך יי' מצרים באניות. ובשלשתן חזרו, ובשלשתן נפלו, אחת בימי סנחריב מלך אשור, שנאמר הוי היורדים מצרים לעזרה. מה כתיב בתריה? ומצרים אדם ולא אל וסוסייהם בשר וגומ'. ואחת בימי יוחנן בן קרח, והיתה החרב אשר אתם יריאים ממנה שם תשיג אתכם וגו'. [ואחת] בימי טרוגיניוס הרשע. נולד לו בן בתשעה באב, והיו מתענין. מתה בתו בחנוכה, והדליקו נירות. שלחה אשתו ואמרה לו: עד שאת מכבש את הברבריים בוא וכבוש את היהודים שמרדו בך. חשב מיתי לעשרה יומין ואתא לחמשה. אתא ואשכחון עסיקין באורייתא, בפסוקא ישא עליך גוי מרחוק מקצה הארץ וגומ'. אמר לון: ... מה הויתון

28 ראו ליברמן (לעיל, הערה 20), עמ' 891, ד"ה כל אחת ואחת; אוצר מפרשי התלמוד, סוכה, כרך ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' תתמט, ד"ה כל אחת ואחת, וציונים שם.

29 ראו ליברמן, שם, עמ' 891-892, ד"ה והלה מניף.

30 ראו תוספות סוכה נב ע"א, ד"ה וכיון; ציונים נוספים אצל ליברמן, שם, עמ' 892, ובאוצר מפרשי התלמוד (לעיל, הערה 28), עמ' תתעא-תתעו.

31 כשר (לעיל, הערה 27), עמ' 312-313.

32 כשר, שם, עמ' 313, והערה 46 שם, בשם ש' אפלבוים.

עסיקין? אמרון ליה: הכין וכן. אמר לון: ההוא גברא הוא, דחשב מיתי לעשרה יומין ואתא לחמשה, והקיפן ליגיונות והרגן. אמר לנשיהן: נשמעות אתם לליגיונותי ואין אני הורג אתכם. אמרון ליה: מה דעבדת בארעיא עביד בעיליאי. ועירב דמן בדמן והלך הדם בים עד קיפרוס. באותה השעה נגדעה קרן ישראל ועוד אינה עתידה לחזור למקומה עד שיבוא בן דוד.

פיסקאות [7-9] בסוגיא שלנו הן תמצית החומר הזה, בשני הבדלים עיקריים:

1. בירושלמי מחריב הקהילה היהודית באלכסנדריה מוזהה אל נכון כ"טרוגינינוס הרשע", דהיינו טריאנוס קיסר, שעשה שמות בקהילה זו בעקבות מרד של הקהילות היהודיות בתפוצות באימפריה הרומית בשנים 115-117 לספירה.³³ במימרת אביי בבבלי מצאנו את שמו אלכסנדרוס מוקדן, מייסד העיר בשנת 331 לפנה"ס, במקום שמו של מחריב הקהילה היהודית בעיר טריאנוס. התוספות הבחינו באנכרוניזם שבדבר, והציעו שפעמיים התיישבו יהודים באלכסנדריה ופעמיים נחרבה הקהילה היהודית.³⁴ דון יצחק אברבנאל הציע שמדובר בקיסר רומי בשם אלכסנדר,³⁵ והגרא"א בהגהותיו על אתר הגיה "טרכינוס" על פי הירושלמי. אך נראה ששמו של טריאנוס הוחלף בבבלי בשמו של אלכסנדר מוקדן, מייסד העיר, בהשפעת שמה של העיר הסמוך, אלא שקשה להאמין שאביי עצמו טעה בכך, ונראה שמדובר בשיבוש שהוכנס לבבלי סוכה בשלבי המסירה של הסוגיא לאחר גיבושו. אף על פי שלא נשתמרה גירסא אחרת בעדי הנוסח כאן, ישנה עדות עקיפה לכך שהגירסא המקורית בדברי אביי לא הייתה "אלכסנדרוס מוקדן" אלא "אדריאנוס קיסר" או כיוצא בזה. בבבלי גיטין נו ע"ב מצאנו דרשה סתמית בלשון "הקול קול יעקב והידיים ידי עשו – הקול, זה אדריאנוס קיסר שהרג באלכסנדריא של מצרים ששים רבוא על ששים רבוא כפלים כיוצאי מצרים; קול יעקב – זה אספסיינוס קיסר שהרג בכרך ביתר ארבע מאות רבוא ואמרי לי ארבעת אלפים רבוא". במקבילות בספרות הארץ-ישראלית לדרשה זו, שבהן הדרשה מיוחסת לרבי יהודה, או לרבי יהודה הנשיא, או לרבי יוחנן, מצאנו רק בבא אחת, ובה מדובר כמובן באדריאנוס שהרג רבבות בביתר.³⁶ אך כל העדים בבבלי גיטין גורסים "אדריאנוס" ו"אלכסנדריה", ואין ספק שלנוסח הדרשה שבבבלי גיטין שורבבה למסורת המקורית על ביתר המסורת הדומה בעניין הריגת רבבות יהודים באלכסנדריה, וזאת על פי הסוגיא שלנו – שהרי מצאנו שם גם שישים ריבוא על שישים ריבוא, כפלים כיוצאי מצרים, כלשון הסוגיא שלנו. והנה במובאה זו הקיסר הרשע הוא אדריאנוס, ולא טריאנוס או אלכסנדרוס, וקל להבין כיצד הומר שמו הפחות מוכר של טריאנוס בשם בנו המאומץ ויורשו אדריאנוס, הידוע לשמצה בקרב היהודים, כנראה בדברי אביי המקוריים כפי שהיו כשהשפיעו על לשון הדרשה בבבלי גיטין, וקל להבין גם כיצד הומר "אדריאנוס" ב"אלכסנדרוס" בשלב מאוחר יותר בבבלי סוכה, בהשפעת המילה "אלכסנדריא" הקרובה.

2. בירושלמי נראה שהתוכן של פיסקא [5] בבבלי, זיהוי מחריב הקהילה, הוא חלק מן הברייתא המקורית של רבי יהודה. רבי יהודה היה עד ראייה לכבודם של יהודי אלכסנדריה בבית הכנסת שלהם (אחרת לא היה מתאים לו לפתוח בלשון "מי שלא ראה..."), אך הוא גם האריך שנים לאחר חורבן הקהילה במרד נגד טריאנוס, ואפשר שסיים את דבריו בהערה שגם הקהילה הזאת חרבה. אף אם אין מדובר בדברי רבי יהודה עצמו, אין טעם לנתק את המילים "ומי החריבה? טרוגינינוס הרשע" מן החומר התנאי. אף ציון הסיבה לעונש, החזרה למצרים על אף האיסור שבדבר, מובאת בירושלמי כברייתא של רבי שמעון בר יוחאי, וגם

33 השו"ש משנה סוטה ט יד ("פולמוס של קיטוס"); בבלי גיטין נו ע"א; וראו ד' רוקח (עורך), מרידות היהודים בימי טריאנוס: 117-115 לסה"ג, ירושלים תשל"ח.

34 תוספות גיטין נו ע"ב, ד"ה זה אדריאנוס.

35 אברבנאל, פירוש על נביאים ראשונים, ירושלים תשט"ו, עמ' תכה (ההקדמה הראשונה לספר מלכים). כנראה כוונתו לאלכסנדר סוורוס.

36 ירושלמי תענית ד ה, סח ע"ד: "תני אמר רבי יהודה בי רבי אלעאי ברוך רבי היה דורש הקול קול יעקב והידיים ידי עשו קולו של יעקב צווח ממה שעשו לו ידיו של עשו בביתר"; בראשית רבה פרשה סה, סימן כא (מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 740): "אמר ר' יהודה בר' אילעאי ר' היה דורש הקול קול יעקב קול יעקב מצויה ממה שעשו לו הידיים ידי עשו, אמר ר' יוחנן קול אדריאנוס שחוק עצמות הורג בביתר שמונים אלף ריבוא בני אדם".

בברייתא זו צוין מפורשות³⁷ שבימי טרוגיאנוס עברו על איסור זה ונענשו. לעומת זאת, החומר המקביל בבבלי הוא מימרא של אביי ודיון של סתם התלמוד בדברים.

הבדלים אלו מצביעים על כך שאף אם ניתן לראות בדברי הבבלי תמצות של דברי הירושלמי, הסוגיא בירושלמי לא הגיעה לבבל במתכונתה המקורית אלא התכנים טושטשו תוך כדי מסירה. לכן סבר אביי שכשם שהסיפור על הפסוק "ישא עליך גוי מרחוק" איננו ברייתא אלא מעשה המסופר בארמית שנוסח בימי אמוראי ארץ ישראל, כך גם שני פריטי המידע האחרים, בעניין שמו של מחריב אלכסנדריה והסיבה לחורבן. נראה שהדברים יוחסו לאביי משום שהוא מסר אותם בבבל, תוך כדי המרת שמו של טרוגיאנוס בשם בנו המאומץ ויורשו, אדריאנוס.

37 תיחום הברייתא ותוכנה המדויק אינם ברורים כל צורכם, שהרי עברית וארמית משמשים בה בערבוביא, אך אין ספק שגם עיקר הברייתא היה בנוי בצורת שלושה ושלושה: שלושה פסוקים האוסרים על החזרה למצרים ושלושה פרקים בתולדות ישראל שבהם עברו על איסור זה, כשהאחרון הוא "בימי טרוגיאנוס".